

Andrzej Paweł Bieś SJ
Akademia Ignatianum w Krakowie

Periodyzacja obecności Towarzystwa Jezusowego na ziemiach polskich.

Struktury organizacyjne oraz edukacyjno-
-oświatowe i pastoralne formy aktywności

Część I

The Periodization of the Presence of The Society
of Jesus on the Polish Territory.

Organisational Structures as well as Educational
and Pastoral Forms of Activity

Part I

Przypadające w roku 2014 dwa okrągłe jubileusze – 450-lecie przybycia jezuitów do Polski oraz 200-lecie papieskiej reaktywacji zakonu – skłaniają do całościowego spojrzenia na dzieje tej wspólnoty, a zarazem do podjęcia próby syntezy przedstawienia przejawów jej działalności (głównie szeroko rozumianego duszpaństwa oraz szkolnictwa i wychowania) w granicach państwa polskiego. W ciągu minionych niemal pięciu wieków obecności możemy wyróżnić kilka okresów, w których zakon musiał dopasowywać się w swej działalności do zmieniających się warunków politycznych, społecznych i religijnych, dbając równocześnie o zachowanie własnej

SŁOWA KLUCZOWE

jezuici w Polsce, kolegia, konwikty, Komisja Edukacji Narodowej, kasata jezuitów, szkolnictwo jezuickie

KEYWORDS

Jesuits in Poland, colleges, papal monasteries, boarding schools, the Commission of National Education, dissolution of the Jesuit Order, Jesuit education

Articles and dissertations

Artykuły i rozprawy
SPI(17)2014 / ISSN 2299-4898

tożsamości (charyzmatu). Biorąc pod uwagę właśnie te czynniki zewnętrzne warunkujące możliwości funkcjonowania wspólnoty zakonnej i realizowania zadań apostołskich, proponuję w niniejszym szkicu wyodrębnić siedmiu zasadniczych etapów. Pierwszy okres obejmuje rozwój w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1564–1773), następnie pierwszy rozbiór (1772) i papieską kasatę zakonu (1773), okres ograniczenia działalności do tzw. Ziemi Zabrzanych zaboru rosyjskiego (1773–1820), po czym okres galicyjski (1820–1918), związany z zaborem austriackim i częściowo pruskim, później okres piąty po odzyskaniu niepodległości (1918–1939), czas II wojny światowej (1939–1945) i jako ostatni etap funkcjonowanie po zakończeniu wojny. Omawiając w każdym z okresów najważniejsze elementy strukturalnego trwania instytucji oraz główne przejawy jej aktywności, wskazuję również na najważniejszą, dostępną literaturę przedmiotu, mając nadzieję, że ten swoisty rodzaj przewodnika bibliograficznego będzie pomocny dla badaczy i pasjonatów dziejów ojczyźtych. Warto w tym miejscu również zauważyć, że większość opracowań na temat Towarzystwa Jezusowego w Polsce dotyczy zazwyczaj tylko jednego z wyróżnionych wyżej okresów lub też zagadnienia charakterystycznego dla danej epoki¹. Do wyjątków pod tym względem należą dwie prace: wciąż aktualne *opus magnum* Stanisława Załęskiego, obejmujące okres od sprowadzenia zakonu do Polski do początków XX wieku, oraz opracowane pod kierunkiem Ludwika Grzebieńa dzieło leksykograficzne zbierające wiadomości do roku 1995².

I. Okres staropolski (1564–1773)

1. Rozwój terytorialno-strukturalny

Pierwsze domy zakonne jezuitów z bezpłatnymi klasami szkolnymi (tzw. kolegia) na ziemiach polskich otwarte zostały na zapro-

¹ Por. S. Obirek, *Jesuits in Poland and Eastern Europe*, w: *The Cambridge Companion to the Jesuits*, red. T. Worcester, Cambridge 2008, s. 136–150; S. Cieślak, *Działalność społeczno-kulturalna jezuitów galicyjskich w stowarzyszeniach katolickich 1856–1914*, Kraków 2013.

² S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 1–5, Lwów – Kraków 1900–1906; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 1996; [wyd. 2, Kraków 2004].

szenie i z fundacji biskupów ordynariuszy w Braniewie (Braunsberg) na Warmii (1565), w Pułtusku na Mazowszu (1566), w Wilnie na Litwie (1569), w Poznaniu w Wielkopolsce (1573) oraz w Jarosławiu na Rusi Czerwonej (1575) na życzenie właścicielki miasta. Placówki te tworzyły początkowo jednostkę terytorialną zwaną wiceprowincją i były podporządkowane prowincji austriackiej. Na czele wiceprowincji stał w latach 1564–1567 czeski jezuita Baltazar Hostounský, a następnie hiszpański jezuita Franciszek Sunyer. W kwietniu 1574 roku generał zakonu Everard Mercurian oddzielił domy polskie od Austrii i utworzył niezależną prowincję polską, obejmującą obszar Korony i Litwy, mianując jej przełożonym dotychczasowego wiceprowincjała Sunyera³.

Początkowo jezuitami działającymi w granicach Rzeczypospolitej byli głównie cudzoziemcy. Pierwszym Polakiem, który wstąpił do zakonu w 1559 roku w Augsburgu był Łukasz Krasowski. Kolejni Polacy wstępowali do zakonu przeważnie w Rzymie (np. Stanisław Warszawicki, św. Stanisław Kostka, Jakub Wujek, Piotr Skarga) oraz w Braniewie, gdzie w roku 1569 otwarto nowicjat, przeniesiony w 1586 roku do Krakowa. W ramach prowincji polskiej odsetek jezuitów-obcokrajowców spadał z 74% w 1567 roku, do 46% w roku 1570 i 10% w roku 1599. Natomiast przełożonymi prowincji w latach 1580–1608 byli wyłącznie Włosi⁴.

Za panowania króla Stefana Batorego (1576–1586) prowincja polska powiększyła się o 12 nowych placówek. Na prośbę króla jezuita otworzyli domy w jego rodzinnym kraju – Siedmiogrodzie –

³ [T. Wall], *Catalogus domorum Soc[ietatis] Jesu in Polonia, una cum eorum praediis ac possessionibus*, Cracoviae 1898; J. Korewa, *Sprowadzenie jezuitów do Polski*, „Nasza Przeszłość” 1964, t. 20, s. 13–49; J. Obłąk, *O początkach kolegium jezuickiego i Seminarium Duchownego w Braniewie*, „Studia Warmińskie” 1968, t. 5, s. 5–41; B. Natoński, *Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego w Polsce, 1564–1580*, w: J. Brodrick, *Powstanie i rozwój Towarzystwa Jezusowego*, t. 1: *Początki Towarzystwa Jezusowego*, Kraków 1969, s. 414–476.

⁴ J. Warszawski, *Polonica z rzymskiego kodeksu nowicjuszy Tow[arzystwa] Jezusowego (1565–1586)*, Roma 1955; Tenże, *Unicus universae Soc. Jesu vocatum liber autobiographicus Poloniae provinciae proprius (1574–1580)*, Roma 1966; A.P. Bieś, *Udział języków nowożytnych w kulturotwórczej działalności zakonu jezuitów w Europie Środkowej i Wschodniej od XVI do XVIII w.*, w: *W kręgu chrześcijańskich tradycji starego kontynentu*, red. M. Kosman, Poznań 2005, s. 45; „*Examina novitiorum*” (*Egzaminy nowicjuszków*) jezuitów z Braniewa z lat 1569–1574, oprac. J. Łukaszewska-Haberkowa, Kraków 2012.

w 1579 roku w Kolożwarze (węg. Kolozsvár, niem. Klausenburg, rum. Cluj-Napoca) i w Białogrodzie (węg. Gyulafehérvár, niem. Carlstadt, Weissenburg, rum. Alba Julia) oraz w 1584 roku w Wielkim Waradynie (węg. Nagyvárad, rum. Oradea Mare). Z fundacji Batorego powstały również trzy nowe kolegia na terenach odzyskanych w wojnie z carem Iwanem Groźnym – w 1582 roku w Połocku i Rydze oraz w roku 1586 w Dorpacie (obecnie Tartu). Ponadto dzięki fundatorom świeckim i duchownym zakon mógł otworzyć kolegia w Lublinie (1582), Kaliszu (1583), Nieświeżu (1584), stację misyjną a następnie rezydencję we Lwowie (1584), a także dom profesów (1583) i dom nowicjatu (1586) w Krakowie. Tym samym zakonna prowincja polska obejmowała olbrzymi obszar, od Dorpatu w Inflantach na północy, po Białogród w Siedmiogrodzie na południu. W celu usprawnienia komunikacji i zarządzania w 1595 roku domy w Siedmiogrodzie weszły w skład prowincji austriackiej. W prowincji polskiej pozostało 16 placówek i ponad 400 zakonników. Kolejnymi etapami rozwoju struktur było wyodrębnienie w 1598 roku wiceprowincji litewskiej, a w końcu w roku 1608 podział prowincji polskiej na dwie samodzielne prowincje – polską, obejmującą tereny Pomorza, Wielkopolski, Małopolski i Ukrainy oraz litewską, obejmującą oprócz Litwy i Białorusi także Inflanty, Prusy z Warmią i Mazowsze. Począwszy od 1608 roku przełożonymi prowincji zostawali głównie jezuita urodzeni w Koronie lub na Litwie⁵.

Po dokonanej podziale prowincja polska liczyła 327 zakonników i posiadała osiem kolegiów, jedną rezydencję, jedną stację misyjną oraz dom profesów i dom nowicjatu w Krakowie. Do wybuchu wojen kozackich (1648) otwarto jeszcze 19 kolegiów i rezydencji a liczba członków wzrosła do 776 osób. Podczas wojen kozackich i szwedzkich zostały zniszczone i zamknięte kolegia w Ksawerowie (1648) i Kijowie (1649), a inne na wiele lat zaprzestały działalności. Śmierć, głównie z rąk Kozaków, poniosło 48 jezuitów. Ponad

⁵ S. Rostowski, *Lituanicarum Societatis Jesu historiarum libri Decem*, recognoscante Joanne Martinov, Parisiis – Bruxellis 1877; A. Veress, *Epistolae et acta jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Bathory (1571–1613)*, t. 1: 1571–1583, Budapest 1911, t. 2: 1575–1588, Budapest 1913; L. Grzebień, *The Circumstances of Partition of the Polish Province and the Origin of the Lithuania Province*, w: *Jėzuitai Lietuvoje (1608–2008), gyvenimas, veikla, paveldas. Jesuits in Lithuania (1608–2008): Life, Work, Heritage*, red. N. Markauskaitė, Lietuvos Nacionalinis Muziejus, Vilnius 2012, s. 19–26.

100 księży i kleryków opuściło prowincję, chroniąc się w Czechach, Austrii, Niemczech i Włoszech, gdzie klerycy kontynuowali studia filozoficzne lub teologiczne. Po zawarciu pokoju oliwskiego (1660) na nowo otwarto dotychczasowe placówki pozostające w granicach Rzeczypospolitej, a także sześć nowych kolegiów i rezydencji. Lata spokoju po zakończeniu III wojny północnej (1700–1720) wpłynęły również korzystnie na rozwój zakonu, pozwalając na otwarcie kolejnych pięciu placówek.

W 1755 roku prowincję polską liczącą 1136 członków podzielono na prowincję wielkopolską z 560 osobami, obejmującą 12 kolegiów, dom profesów i dom nowicjatu w Krakowie, pięć rezydencji i 23 stacje misyjne, oraz prowincję małopolską z 576 osobami, obejmującą 16 kolegiów, sześć rezydencji i 19 stacji misyjnych. W prowincji małopolskiej dom profesów zorganizowano w przy kolegium w Przemyślu (1756) a dom nowicjatu przy kolegium w Ostrogu (1757)⁶.

Prowincja litewska w chwili powstania w 1608 roku obejmowała siedem kolegiów i rezydencji, dom profesów i dom nowicjatu w Wilnie, trzy stacje misyjne z 284 zakonnikami. W ciągu kolejnych 40 lat w efekcie wojen szwedzkich zostały zniszczone i zamknięte na stałe kolegia jezuickie w Dorpacie i Rydze (1626), natomiast sukcesywnie otwarto jeszcze 12 nowych placówek a liczba członków prowincji wzrosła do 599 osób. Od drugiej połowy XVII wieku do pierwszej dekady wieku XVIII przybyło dodatkowo 12 kolegiów oraz dom trzeciej probacji w Nieświeżu (1686). Jednocześnie wojny Rzeczypospolitej z Kozakami i Moskwą w połowie wieku XVII, a także wojna północna w początkach XVIII wieku spowodowały duże zniszczenia gospodarcze. Połączone z wojną zarazy szerzące się głównie na Litwie spowodowały śmierć kilkuset jezuitów, którzy poświęcali się posłudze „zapowietrzonym”. Tylko w 1710 roku w prowincji litewskiej zmarło na zarazę 110 jezuitów.

W roku 1759 z prowincji litewskiej, liczącej wówczas 1149 osób, wydzielono prowincję mazowiecką z 645 osobami, 12 kolegiami, domem profesów w Warszawie, trzema rezydencjami i 30 stacjami misyjnymi. Dom nowicjatu urządzony początkowo w Witebsku (1759)

⁶ L. Schmitt, *Synopsis historiae Societatis Iesu*, Ratisbonae 1914; S. Obirek, *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564–1668. Działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna*, Kraków 1996.

przeniesiono do Połocka (1760–1766) a następnie do Łomży. Na drugi dom nowicjatu zamieniono także dom trzeciej probacji w Nieświeżu (1760). Okrojona po podziale prowincja litewska liczyła 504 osób i obejmowała dziewięć kolegiów, dom profesów, dom nowicjatu i dom trzeciej probacji w Wilnie, cztery rezydencje i 30 stacji misyjnych⁷.

Prowincje jezuickie działające na terenie Rzeczypospolitej i wchodzące wcześniej w skład zakonnej asystencji niemieckiej (*Assistentia Germaniae*) od grudnia 1755 roku tworzyły osobną asystencję (*Assistentia Poloniae*) i posiadały własnego asystenta (przedstawiciela) przy generale zakonu w Rzymie. W chwili kasaty zakonu w roku 1773 wszystkie cztery prowincje liczyły razem 2330 osób, w tym 1174 księży.

2. Podstawowe prace

Kardynał Stanisław Hozjusz sprowadzając w 1564 roku nową wspólnotę zakonną do kierowanej przez siebie diecezji stawiał przed nią dwa podstawowe zadania: otwarcie szkół humanistycznych, które powstrzymałyby wyjazdy Polaków do szkół innowierczych głównie w Niemczech i Niderlandach oraz zatrzymanie bądź ograniczenie różnowierczej propagandy poprzez praktykę duszpasterską i formację miejscowego kleru w duchu reformy trydenckiej. Wypełnienie tych zadań stało się możliwe, bo jezuita wiązali nauczanie szkolne z religijnym wychowaniem a przygotowanie kleru z gorliwym wypełnianiem duszpasterskich obowiązków. W Polsce przedrozbiorowej praca jezuitów koncentrowała się głównie w kolegiach, czyli domach zakonnych prowadzących klasy szkolne oraz we własnych kościołach budowanych zarówno przy kolegiach, jak i w zakonnych majątkach.

⁷ W. Tołłoczko, *Krótki zarys dziejów Towarzystwa Jezusowego na Litwie w w. XVI*, „Dwutygodnik Diecezjalny Wileński” 1912, t. 3, s. 217–220, 232–235, 263–265, 291–294; A. Bober, M. Bednarz, *Relatio de caedibus patrum ac fratrum S.I. in prov. Poloniae a P. Joanne Zuchowicz SJ collecta A.D. 1648–1665*, „Archivum Historicum Societatis Iesu” 1960, t. 29, s. 329–380; A. Krzepkowska, *Jezuici na tle przemian politycznych, społecznych, religijnych i kulturalnych na Litwie i Żmudzi w końcu XVI-go i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Saeculum Christianum” 2005, t. 12, nr 2, s. 63–81.

Szkolnictwo

Organizowane i prowadzone przez jezuitów szkoły humanistyczne stanowiły w początkach kontrreformacji zjawisko nowe, dynamiczne i ekspansywne. Pełna jezuicka instytucja szkolna składała się z dwóch stopni – z klas niższych, nazywanych również „szkołami niższymi” lub „studiami humanistycznymi”, oraz ze „studiów wyższych”, obejmujących kursy filozofii i teologii. Obok modelu pełnego, który dla jezuitów był zawsze ideałem instytucji szkolnej, istniało również wiele placówek prowadzących wyłącznie klasy niższe lub nawet ich część. Nauczanie w klasach niższych było oparte na humanistycznym modelu kształcenia władz i zdolności umysłowych przez poznanie zasad gramatyki łacińskiej i greckiej oraz teorii poezji i wymowy. Przyjmowano doń chłopców dziewięcio- lub dziesięcioletnich, którzy opanowali wiedzę w zakresie pisania i czytania po łacinie. System nauczania został zapożyczony od niderlandzkich szkół Braci Wspólnego Życia za pośrednictwem kolegów Uniwersytetu Paryskiego, dlatego był nazywany *modus parisiensis*. Do najważniejszych cech systemu należały: podział uczniów na klasy, ustalenie dla każdej klasy minimum programowego, którego opanowanie umożliwiało przejście na następny poziom, nacisk na dyscyplinę, a także liczne powtórki, ćwiczenia i występy publiczne jako metody aktywizacji pracy ucznia. Zgodnie z założeniami systemu paryskiego, po ukończeniu szkoły humanistycznej (odpowiednik gimnazjum) należało podjąć studia filozoficzne, a dopiero po ich zaliczeniu można było rozpocząć studia teologiczne, prawnicze lub medyczne.

Dynamiczny rozwój tej formy apostolatu, wyrażający się powstaniem w ciągu zaledwie 44 lat od śmierci założyciela jezuitów aż 143 nowych placówek szkolnych, bardzo szybko postawił przed młodą wspólnotą zadanie kodyfikacji przepisów dotyczących metod i treści nauczania. Po bez mała pół wieku studiów, poszukiwań, analizowania doświadczeń i postulatów praktyków oraz konsultacji wypracowanych programów generał zakonu Claudio Aquaviva opublikował w roku 1599 w Neapolu ostateczną redakcję reguł – *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*, nazywaną w skrócie *Ratio studiorum*. Była to pierwsza w dziejach ustawa szkolna określająca szczegółowo proces nauczania i wychowania, a zarazem podstawa systemu edukacyjnego o światowym zasięgu. Wpłynęła ona również na organizację

i działanie innych instytucji szkolnych, pośrednio uformowała też nowożytną szkołę europejską.

W wieku XVI jezuita utworzyli w prowincji polskiej 12 szkół, w większości pięcioklasowych (trzy klasy gramatyki, jedna poetyki i jedna retoryki). Szkoła w Wilnie wystartowała w roku 1569 jako dwuklasowa, ale już rok później miała klas pięć. W kolejnych latach dołączono jeszcze katedry filozofii i matematyki a w 1578 roku kurs teologii, zaś w dziesięć lat od otwarcia szkoła otrzymała przywilej nadawania stopni naukowych i związany z tym status Akademii – równej w prawach z Akademią Krakowską. Od szkoły jednoklasowej rozpoczynało kolegium w Dorpacie (1584) a od trzech klas gramatyki kolegia w Jarosławiu (1575), Koloźwarze (1579), Kaliszu (1584), Nieświeżu (1585) i Lublinie (1586). W latach 1600–1648 jezuita w prowincji polskiej otwarli 20 nowych szkół a w litewskiej 10, w drugiej połowie XVII wieku odpowiednio sześć i 13 szkół a w wieku XVIII 10 i siedem nowych szkół. Pokrycie Rzeczypospolitej siecią szkół jezuickich dało możliwość kształcenia się w kraju licznej rzeszy młodzieży szlacheckiej i mieszczańskiej. Ze względu na nieprzejednany sprzeciw Akademii Krakowskiej nie powiodły się natomiast starania o uzyskanie statusu Akademii dla kolegiów w Poznaniu (1611–1613), Krakowie (1634), Lwowie (1661) i Braniewie (1701). We Lwowie jezuicka uczelnia promowała doktorów po otrzymaniu w 1758 roku przywileju od króla Augusta III i zatwierdzeniu go przez papieża Klemensa XIII w roku 1759, ale z uwagi na natarczywe protesty krakowskiej *Alma Mater* po czterech latach zaprzestała nadawania stopni naukowych.

Na początku lat 90. XVI wieku w szkołach jezuickich prowincji polskiej kształciło się blisko 3300 uczniów. Około roku 1620 w obu prowincjach, polskiej i litewskiej, liczbę uczniów oceniano na około 10 000. Najmniej liczne były szkoły na wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej, gdzie zrozumienie miejscowej szlachty dla szkół było najmniejsze. Poważnym mankamentem systemu oświatowego była natomiast częsta zmiana nauczycieli. Już w trzecim dziesięcioleciu XVII wieku szkoły jezuickie zaczęły przeżywać znaczny kryzys. Brak odpowiedniej kadry nauczycielskiej, zerwanie kontaktów z Zachodem i uleganie poglądom sarmackim prowadziło do przewagi werbalizmu nad treścią, wzrostu sztuczności i manieryzmu, niedoceniaenia przedmiotów humanistycznych, czyli języków klasycznych, a rozwi-

jania raczej wyższych studiów, tzn. filozofii i teologii jako bardziej praktycznych, wreszcie ciągle wojny dezorganizowały pracę szkolną. W końcu rygorystyczne trzymanie się przepisów *Ratio studiorum* powodowało skostnienie programu szkolnego, który rzadko udawało się modyfikować.

Nieśmiałe próby przełamania kryzysu można obserwować już od końca XVII wieku, ale na przeszkodzie pełniejszego zaangażowania w odrodzenie szkolnictwa stanęła wojna północna. Stopniowo wprowadzano do szkół nauczanie języka francuskiego i niemieckiego oraz osobne wykłady z matematyki i fizyki doświadczalnej. W roku 1728 otwarto w Krasnymstawie dwuletnie studium matematyczne dla przyszłych wykładowców tej dyscypliny, a w 1743 roku podobne we Lwowie. Od lat 50. XVIII wieku profesorów przedmiotów matematyczno-fizycznych przygotowywano w uczelniach w Pradze, Paryżu, Wiedniu i Rzymie. Wykształceni na Zachodzie przedstawiciele nauk ścisłych stworzyli silne ośrodki naukowe w Wilnie, Poznaniu i Lwowie. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce następowały systematycznie i planowo. Przed kasatą zakonu udało się postawić szkoły jezuickie na bardzo wysokim poziomie⁸.

⁸ S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków 1933, [reprint Kraków 2003]; S. Kot, *Historia wychowania*, wyd. 2 zm., Lwów 1934, s. 228–238, 264–268; L. Piechnik, *Gimnazjum w Braniewie w XVI w. Studium o początkach szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, „Nasza Przeszłość” 1958, t. 7, s. 5–72; B. Natoński, *Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji*, w: *Wiek XVII – Kontrreformacja – Barok. Prace z historii kultury*, red. J. Pelc, Wrocław 1970, s. 309–337; toż, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 34–62; L. Piechnik, *Akademie i uczelnie jezuickie*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. Rechowicz, t. 2, cz. 2, Lublin 1975, s. 51–101; L. Piechnik, *Nowe elementy wniesione przez jezuitów do szkolnictwa polskiego w XVI wieku*, „Collectanea Theologica” 1976, t. 46, z. 1, s. 67–77; toż, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 25–33; L. Piechnik, *Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 1977, t. 25, z. 2, s. 31–63; toż, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 183–209; L. Piechnik, *Działalność jezuitów polskich na polu szkolnictwa (1565–1773)*, w: *Jezuici a kultura polska*, red. L. Grzebień, S. Obirek, Kraków 1993, s. 243–259; L. Mokrzecki, *Uwagi o działalności gimnazjów akademickich i kolegiów jezuickich w Prusach Królewskich XVI–XVIII w. (Głos w dyskusji)*, w: *Jezuici a kultura polska*, red. L. Grzebień, S. Obirek, Kraków 1993, s. 260–268; *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszen-

Wzorując się na jezuickich szkołach publicznych, przez utożsamienie z domem zakonnym zwykle nazywanymi kolegiami, powstawały i rozwijały się również inne formy instytucji oświatowo-wychowawczych.

Seminaria duchowne były przez jezuitów otwierane i prowadzone na prośbę biskupów ordynariuszy. Organizowano je zazwyczaj przy istniejących już kolegiach, ponieważ seminarzyści otrzymywali formację intelektualną podczas wykładów w jezuickich szkołach publicznych, natomiast w budynku seminaryjnym mieszkali, pogłębiali życie duchowe i zaznajamiali się z praktycznymi aspektami kapłaństwa. Pierwsze seminarium duchowne otwarto w Braniewie (1567) a kolejne w Poznaniu (1581), Wilnie (1582), Kaliszu (1593) i Pułtusku (1594). Jeszcze cztery otwarto w XVII oraz dwa w XVIII wieku. Z biegiem czasu jezuita albo sami rezygnowali z prowadzenia seminariów diecezjalnych, albo też taką decyzję podejmowali biskupi. Do kasaty zakonu w rękach jezuitów pozostały zaledwie cztery: w Braniewie, Gdańsku, Sandomierzu i Worniach. Ponadto w kolegiach z pełnymi studiami filozoficznymi i teologicznymi dopuszczano na wykłady tzw. eksternów, czyli słuchaczy niebędących jezuitami, spośród których często rekrutowało się lokalne duchowieństwo diecezjalne. Oprócz seminariów duchownych ważną rolę w formacji kleru odgrywały tzw. alumnaty papieskie zorganizowane w 1583 roku przez Antonia Possevina we współpracy z Piotrem Skargą w Braniewie,

da, Kraków 1994; *Ratio atque institutio studiorum SJ, czyli Ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599)*, oprac. K. Bartnicka, T. Bieńkowski, Warszawa 2000; J. Sauvé, G. Codina, J. Escalera, *Educación. I. Orígenes y primer desarrollo: 1540–1608*, w: *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús. Biográfico-temático*, red. Ch.E. O'Neill, J.M. Domínguez, Roma – Madrid 2001, s. 1202–1205; L. Piechnik, *Powstanie i rozwój jezuickiej Ratio studiorum (1548–1599)*, Kraków 2003; A.P. Bieś, *Szkolnictwo jezuickie we Wrocławiu*, w: *Wrocławskie szkoły. Historia i architektura*, red. M. Zwierz, Wrocław 2004, s. 43–56; L. Grzebień, *Historiografia jezuickiego wychowania w środkowej i wschodniej Europie*, w: *Ratio studiorum 400. The Past, Present, and Future of a Four Hundred Year Tradition of Jesuit Education. The International Conference organized by Centre for Culture and Dialogue, Cracow 22 November 1999*, Kraków 2006, s. 107–124; L. Górska, *Pedagogia i pedagogika jezuicka – w poszukiwaniu inspiracji dla współczesnego wychowania*, w: *Z dziejów oświaty polskiej. Księga jubileuszowa dedykowana profesor Danucie Koźmian*, red. I. Kość, E. Magiera, Szczecin 2007, s. 317–331; J. Kochanowicz, *Wychowanie w szkołach jezuickich okresu staropolskiego*, w: *Pedagogika ignacjańska. Historia, teoria, praktyka*, red. A. Królikowska, Kraków 2010, s. 205–237.

wie, Wilnie i Dorpacie. Przygotowywały one potencjalnych misjonarzy katolickich dla krajów skandynawskich i nadbałtyckich⁹.

Konwikty, czyli rodzaju internatu dla ubogiej szlachty, której nie stać było na opłacenie i wynajęcie stancji w mieście, otwierano od końca XVI wieku dzięki specjalnie w tym celu tworzonym fundacjom. Obok konwiktów od początków XVII wieku powstawały także bursy ubogich (*bursae pauperum*) przeznaczone głównie (choć nie wyłącznie) dla ubogiej, zwłaszcza mieszczańskiej młodzieży, uczącej się m.in. śpiewu i muzyki¹⁰. Stopniowo ukształtowały się również wyodrębnione struktury konwiktów szlacheckich, stanowiących formalnie część instytucji szkolnej. Należeli doń konwiktorzy pochodzący z rodzin arystokratycznych, płacący za swoje utrzymanie. Grupa ta uczęszczała na lekcje w szkole publicznej wraz z innymi uczniami, natomiast w konwikcie uczestniczyła w dodatkowych zajęciach nieprzewidzianych w programie szkolnym, jak nauka języka francuskiego, szermierki, jazdy konnej i tańca. W granicach Rzeczypospolitej funkcjonowało 13 takich konwiktów szlacheckich.

W połowie XVIII wieku na bazie konwiktów szlacheckich, wzorując się na rozwiązaniach stosowanych w prowincjach zachodnioeuropejskich, a także konkurując z instytucjami oświatowymi pijarów i teatynów, otwarto sześć kolegiów szlacheckich (*collegia nobilium*). Elitarne placówki szkolne, całkowicie odrębne od bezpłatnych szkół publicznych, skupiały wytrawną kadre pedagogiczną, dobrze przygotowaną do kształtowania kultury politycznej wychowanków i przy-

⁹ G. Lühr, *Die Matrikel des Päpstlichen Seminars zu Braunsberg, 1578–1798*, Königsberg 1925–1926; J. Poplatek, *Alumnat Papieski w Wilnie*, „Źródła Mocy” 1928, nr 4, s. 44–60; toż w osob. odb. Wilno 1928; toż w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 97–114; J. Poplatek, *Zarys dziejów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1585–1773*, „Ateneum Wileńskie” 1930, nr 7, s. 170–228; toż w osob. odb. Wilno 1930; L. Piechnik, *Les séminaires diocésains à direction jésuite en Pologne, 1564–1773*, „Collectanea Theologica” 1976, t. 46, nr specjalny, s. 205–229; L. Piechnik, *Seminaria diecezjalne w Polsce prowadzone przez jezuitów od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2001.

¹⁰ L. Piechnik, *Konwikt szlachecki w Braniewie (1565–1600)*, „Studia Warmińskie” 1968, t. 5, s. 89–110; J. Kochanowicz, *Jezuickie bursy muzyczne w Polsce i na Litwie w XVII i XVIII wieku*, t. 1: *Geneza, organizacja i działalność jezuickich burs muzycznych*, t. 2: *Przepisy dotyczące jezuickich burs muzycznych*, Kraków 2002; R. Kaczorowski, *Edukacja muzyczna w szkołach jezuickich na Warmii*, „Studia Elbląskie” 2003, t. 5, s. 105–119.

sposabiającą synów szlacheckich i magnackich do życia politycznego i sprawowania ważnych funkcji państwowych. Oprócz przedmiotów wykładanych w publicznych szkołach jezuickich, w programach kolegiów szlacheckich znalazły się m.in. języki nowożytny (francuski, niemiecki i włoski), prawo narodów, historia, geografia, architektura cywilna i militarna oraz fizyka eksperymentalna. W warunkach zagrożenia suwerenności państwa kolegia szlacheckie wysunęły na plan pierwszy nauczanie historii ojczystej i wychowanie patriotyczne¹¹.

Istotną nowością wprowadzoną przez jezuitów na polu szkolnictwa było tworzenie seminariów przygotowujących kadry nauczycielskie do własnych szkół. W XVI wieku istniały w prowincji polskiej trzy ośrodki przygotowywania nauczycieli: w Pułtusku, Poznaniu i Jarosławiu, którymi kierowali nimi wybitni pedagodzy. W XVII i XVIII wieku seminaria takie otwierano w razie potrzeb w wielu innych kolegiach – np. w prowincji litewskiej najdłużej w Krożach, Nieświeżu, Połocku, Słucku i Wilnie, a w prowincji polskiej w Jarosławiu, Krakowie, Lublinie, Ostrogu, Sandomierzu¹².

Ważnym wsparciem dla pracy dydaktyczno-wychowawczej w szkołach jezuickich były m.in. sodalicje mariańskie. Celem stowarzyszenia była osobista formacja duchowa i praca oświatowo-charytatywna członków. Szczególną uwagę zwracano na kult Matki Bożej i wspólne praktyki pobożne, takie jak adoracje, uroczyste nabożeństwa i rekolekcje. Przy większych kolegiach istniały dwa lub trzy ro-

¹¹ L. Piechnik, *Jezuickie Collegium Nobilium w Warszawie (1752–1777)*, „Nasza Przeszłość” 1971, t. 35, s. 115–152; toż w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 151–182; K. Puchowski, *Z dziejów jezuickiego Collegium Nobilium we Lwowie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego. Pedagogika, Historia Wychowania” 1992, nr 21, s. 97–102; K. Puchowski, *Collegia Nobilium Societatis Jesu: Education of the political élite in Poland 1746–1773*, w: *Educational Reform in National and International Perspectives: Past, Present and Future*, red. Cz. Majorek, E.V. Johanninger, Kraków 2000, s. 261–272; Puchowski K., *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk 2007.

¹² L. Piechnik, *Początki seminariów nauczycielskich w Polsce w wieku XVI*, „Nasza Przeszłość” 1959, t. 10, s. 159–175; toż w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 63–74; K. Puchowski, *Kształcenie nauczycieli dla szkolnictwa jezuickiego w Polsce do 1773 r.*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Paedagogica et Psychologica” 1989, t. 22, s. 17–30.

dzaje kongregacji podzielone w zależności od wieku: większa (*maior, maxima*), skupiająca studentów starszych, głównie z filozofii, średnia (*media*), obejmująca młodzież z klas poetyki i retoryki oraz mniejsza (*minor*), przeznaczona dla klas gramatyki. Sodalicje gromadziły głównie młodzież wyróżniającą się pilnością, pobożnością i dobrym zachowaniem¹³.

Innym istotnym środkiem wychowawczym i jednym z elementów procesu edukacyjnego był teatr szkolny. Dla uczniów-aktorów stanowił element przygotowań do przyszłych wystąpień publicznych, był też końcowym etapem nauczania wymowy i rodzajem egzaminu dojrzałości dla retora. Znaczenie pedagogiczne polegało na utożsamieniu się z odgrywaną postacią dramatyczną i reprezentowanymi przez nią wartościami. Wystawienie spektaklu stawało się jednocześnie ważnym wydarzeniem społecznym, na które zapraszano widzów, a zaproszenie takie traktowano jako wyróżnienie. Entuzjazm uczniów i ich rodziców dla wszelkich form teatralnych i parateatralnych skłonił nawet autorów ustawy szkolnej do nakładania ograniczeń, obawiano się bowiem straty czasu przeznaczonego na naukę. Najstarsze przekazy o szkolnych spektaklach sięgają 1566 roku. Początkowo były to widowiska o charakterze okolicznościowego misterium, udramatyzowane procesje, a także występy na tle kościołów. Z chwilą ogłoszenia ostatecznej redakcji *Ratio studiorum* w 1599 roku, spektakl ograniczono ścisłymi rygorami i przepisami. Wtedy to wprowadzono widowisko z naturalnej scenerii, aby zamknąć je w budynku. W klasach gramatykalnych urządzano w salach lekcyjnych wstępne deklamacje sobotnie i uroczyste miesięczne, wspomagane rekwizytami i aparaturą sceniczną. Prawo do wystawiania sztuk dramatycznych (trwających od dwóch do siedmiu godzin) mieli właściwie uczniowie poetyki i retoryki. Autorami dramatów wystawianych w języku łacińskim byli zazwyczaj nauczyciele retoryki¹⁴.

¹³ K.M. Morawski, *350 lat pracy duchowej sodalicii w świecie, a w szczególności w Polsce*, „Przegląd Powszechny” 1935, t. 205, s. 331–340; J. Flaga, *Bractwa i sodalicje jezuickie w Polsce w 2 poł. XVIII w.*, „Summarius” 1974, t. 3, s. 144–148; M. Ingot, L. Grzebień, *Uczniowie – Sodalisi Gimnazjum Jezuitów w Brunsberdze (Braniewie), 1579–1623*, Kraków 1998.

¹⁴ J. Poplatek, *Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce*, Wrocław 1957; J. Okoń, *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku*, Wrocław 1970; I. Kadulska, *Problemy teatru jezuickiego połowy XVIII wieku*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Prace

Przy kolegiach na potrzeby uczniów i nauczycieli jezuitów tworzyli biblioteki. Ich zbiory były pomnażane drogą zakupów w kraju i za granicą, a także dzięki licznym darom od osób duchownych i świeckich. Zachowane katalogi bibliotek z Braniewa i Poznania świadczą o zaopatrzeniu księgozbiorów zakonnych w najnowszą i najwartościowszą literaturę¹⁵. Znaczną część podręczników szkolnych oraz literatury religijnej wydawano w działających przy kolegiach drukarniach. W okresie staropolskim spośród jezuickich drukarni wyróżniała się oficyna akademicka w Wilnie (1585–1773), najstarsza i największa na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. W XVII wieku powstały drukarnie w Kaliszu (1632–1773), Lwowie (1642–1773), Poznaniu (1677–1773), Lublinie (1683–1773) i Braniewie (1697–1773), a w XVIII wieku w Sandomierzu (1716–1773), Warszawie (1717–1773), Pińsku (1729–1735), Przemyślu (1757–1773) i Nieświeżu (1751–1773)¹⁶.

Duszpasterstwo

Podstawowym miejscem bezpośredniej pracy duszpasterskiej jezuitów były kościoły i kaplice znajdujące się przy domach zakonnych

Historycznoliterackie” 1972, nr 1, s. 25–51; J. Axer, *Notes on the early Jesuit Theatre in Poland*, w: *Theatrum Europaeum. Festschrift für Elida Maria Szarota*, München 1982, s. 109–113; J. Lewański, *Rola teatru Kolegium i Akademii SJ na Ziemi Wileńskiej*, w: *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, t. 3, red. E. Feliksiak, Białystok 1992, s. 9–44; I. Kadulska, *Komedia w polskim teatrze jezuickim XVIII wieku*, Wrocław 1993; T. Bienkowski, *Teatr w systemie edukacyjnym szkół jezuickich w Polsce. Wnioski do syntezy*, w: *Religie, edukacja, kultura. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi*, red. M. Surdacki, Lublin 2002, s. 407–411; J. Okoń, *Na scenach jezuickich w dawnej Polsce (rodzimość i europejskość)*, Warszawa 2006; I. Kadulska, *Pedagogika uśmiechnięta. Szkolne komedie Franciszka Bohomolca SJ wobec zadań epoki oświecenia*, w: *Pamięć wieków kształtuje potomność. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Ludwikowi Grzebieńowi z okazji 70. urodzin*, red. A.P. Bieś, B. Topij-Stempińska, Kraków 2010, s. 239–246.

¹⁵ A.P. Bieś, *Podstawowa bibliografia jezuickich bibliotek w Polsce*, w: *Librorum amatori. Księga pamiątkowa ofiarowana ks. Czesławowi Michalunio SJ*, red. A.P. Bieś, Kraków 2004, s. 193–200; L. Grzebień, *Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2013.

¹⁶ Szczegółowych informacji na temat drukarni jezuickich dostarcza seria wydawnicza *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, której poszczególne tomy ukazywały się w latach 1959–2001.

i tłumnie uczęszczane przez mieszczan i okoliczną szlachtę, której synowie kształcili się w szkołach jezuickich. Odprawiano w nich Msze święte, nabożeństwa, głoszono kazania i nauki katechizmowe oraz słuchano spowiedzi. Uroczyste nabożeństwa uświetniali zapraszani hierarchowie Kościoła, członkowie sodalicyj mariańskich oraz kapele złożone z uczniów i absolwentów burs muzycznych. Jezuici ożywili zanikające bractwa kościelne, starając się nadać im formy bardziej praktyczne. Przykładem może być Bractwo Miłosierdzia założone przez Piotra Skargę w Krakowie a następnie rozpowszechnione w innych miastach, m.in. Wilnie, Lublinie, Warszawie, Poznaniu, Pułtusku, Lwowie, Zamościu i Rzeszowie. W drugiej połowie XVII wieku propagowano Bractwo Dobrej Śmierci, które w chwili kasaty zakonu istniało przynajmniej przy 15 kościołach jezuickich. W XVIII wieku szczególną popularność zyskiwało Bractwo Serca Jezusowego¹⁷.

Od czasów króla Stefana Batorego aż do kasaty zakonu członkowie Towarzystwa Jezusowego pełnili obowiązki kapelanów, kaznodziejów, spowiedników i wychowawców na dworze królewskim. W XVIII wieku pełnili też obowiązki kapelanów na dworze Stanisława Leszczyńskiego w Nancy, a potem na dworze jego córki, królowej Francji w latach 1725–1768, Marii Leszczyńskiej¹⁸. Kapelanie na dworach magnackich i szlacheckich zazwyczaj łączyły się z pracą pastoralno-misyjną w ich majątkach ziemskich, głównie na terenach Inflant, Białorusi i Ukrainy, gdzie odczuwano dotkliwy brak duszpasterzy. Na prośbę biskupów jezuici przyjmowali posługi spowiedników i kaznodziejów, towarzysząc hierarchom w ich rezydencjach oraz podczas wizytacji pasterskich. Pełnili zadania kapelanów w szpitalach i więzieniach. Byli także kapelanami obozowymi – tzw.

¹⁷ J. Wielewicki, *Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u Św. Barbary w Krakowie*, t. 1: *Od r. 1579 do r. 1599 (włącznie)*, Kraków 1881, t. 2: *Od r. 1600 do r. 1608 (włącznie)*, Kraków 1889, t. 3: *Od r. 1609 do r. 1619 (włącznie)*, Kraków 1889, t. 4: *Od r. 1620 do r. 1629 (włącznie)*, Kraków 1889, t. 5: *1630–1639*, Kraków 1999; M. Bednarz, *Jezuici a religijność polska (1564–1964)*, „*Nasza Przeszłość*” 1964, t. 20, s. 149–224; C. Drązek, *Bractwa Serca Jezusowego w dawnej Polsce*, „*Ruch Biblijny i Liturgiczny*” 1981, t. 34, s. 173–182.

¹⁸ S. Obirek, *Jezuici na dworach Batorego i Wazów*, Kraków 1996; D. Kuźmina, *Wazowie wobec Towarzystwa Jezusowego*, „*Przegląd Humanistyczny*” 2007, nr 2(401), s. 115–122.

missionarii castrenses – podczas wszystkich ważniejszych wypraw wojennych wojsk polskich, np. do Moskwy (1605–1608), Danii (1656) czy pod Wiedeń (1683)¹⁹. Ponadto pełnili obowiązki penitencjarzy (spowiedników) nacji polskiej w papieskich bazylikach św. Piotra w Rzymie i Najświętszej Marii Panny w Loreto²⁰.

W XVI wieku jezuita prowadzili wędrownie misje ludowe, głównie na terenach zagrożonych przenikaniem protestantyzmu lub prawosławia. W wieku XVII, oprócz misji prowadzonych w kościołach parafialnych i według ówczesnego zwyczaju na placach miejskich, wprowadzano misje wiejskie odprawiane w zabudowaniach gospodarczych we wsiach bardziej odległych od kościoła. Dzięki formom dialogu, pytań i odpowiedzi (często nagradzanych), uczeniu prostych i melodyjnych pieśni katechetycznych i oprawie liturgicznej, miały one pozostawić u wiernych trwałe poznanie podstawowych prawd wiary. Szczególnego znaczenia nabierały misje ludowe prowadzone wśród nieoświeconej, a nawet częściowo pogańskiej jeszcze ludności Litwy, Białorusi, Łotwy, Żmudzi, a nawet Karpat. Z fundacji Stanisława Leszczyńskiego powstały w 1750 roku cztery grupy misjonarzy ludowych w Małopolsce, Wielkopolsce, Prusach i na Rusi, które głosiły kilkutygodniowe misje ludowe²¹.

Poza duszpasterstwem bezpośrednim, związanym z administrowaniem sakramentów, wielu jezuitów było zaangażowanych w oddziaływanie pastoralne przez słowo drukowane. Już pierwsze pokolenie jezuitów na ziemiach polskich przetłumaczyło lub opracowało i wydało podstawowe katechizmy katolickie dla wiernych w ich językach narodowych – polskim, litewskim, ruskim, łotewskim, szwedz-

¹⁹ E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce, 968–1931*, Warszawa 1932.

²⁰ L. Grzebień, *Polscy penitencjarze w Loreto*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1989, t. 27, nr 1, s. 247–256; G. Łuszczak, *Naukowe i duszpasterskie drogi polskich jezuitów w Rzymie*, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, Kraków 2009.

²¹ K. Drzymała, *Praca jezuitów polskich nad ludnością wiejską w pierwszym stuleciu osiedlenia się zakonu w Rzeczypospolitej*, „Nasza Przeszłość” 1964, t. 20, s. 51–75; J. Flaga, *Jezuickie misje ludowe w latach 1754–1773 w świetle liczb*, „Roczniki Humanistyczne” 1981, t. 29, nr 2, s. 173–198; M. Inglot, *Katecheza w misjach ludowych jezuitów białoruskich*, w: *Docere et educare. Książka dedykowana Księdzu Profesorowi Władysławowi Kubikowi SJ*, red. J. Mólka, G. Łuszczak, Kraków 2008, s. 435–459.

kim i niemieckim. Polski przekład wszystkich ksiąg Pisma świętego przygotował Jakub Wujek. Postylle (homiletyczne komentarze biblijne) oraz zbiory kazań wydane m.in. przez Jakuba Wujka i Piotra Skargę stanowiły dla polskiego duchowieństwa modelowe przykłady i inspiracje do pracy kaznodziejskiej. *Żywoty świętych Starego i Nowego Zakonu* w opracowaniu Piotra Skargi były do XIX wieku najchętniej czytana książką religijną. Europejską duchowość chrześcijańską XVII i XVIII wieku kształtowały dzieła ascetyczne Mikołaja Łęczyskiego, Kaspra Drużbickiego czy Jana Morawskiego²².

Warto również zauważyć, że opisane powyżej zaangażowania apostolskie jezuitów, zarówno edukacyjne, jak i pastoralne wymagały odpowiednich pomieszczeń. Gmachy kościołów i kaplic, kolegiów i konwiktów wznoszone najczęściej w stylu barokowym w wielu przypadkach przetrwały do czasów współczesnych²³.

Od chwili sprowadzenia do Polski Towarzystwo Jezusowe spotykało się ze znaczną i zdecydowaną opozycją, czego widocznym i czytelnym przejawem była rozpowszechniona literatura antyjezuicka. Początkowo jej podłożem była zdecydowana walka zakonu ze wszystkimi odłamami protestantyzmu, stąd też powstawała głównie w miastach pruskich. Pod koniec XVI wieku dołączyły się spory zakonu z Akademią Krakowską o prawo do zakładania kolegiów jezuickich w miastach, w których istniały kolonie Akademii Krakowskiej. Powodem kolejnych ataków na jezuitów stał się zbyt wielki, zdaniem wrogów zakonu, wpływ na politykę Wazów i rzekome nawoływanie, m.in. przez Piotra Skargę, do odbudowy silnej władzy królewskiej. Szczególnie mocne były one w okresie rokoszu Zebrzydowskiego (1606–1608). W końcu doszły ataki powodowane zazdrością o zbyt bogacie się zakon i posiadane przywileje papieskie dotyczące m.in. zwolnienia z płacenia dziesięcin. Dopiero w połowie XVII wieku, a więc z chwilą pełnego zwycięstwa kontrreformacji, zakon spotykał się z większą akceptacją społeczną. Sporadyczne polemiki dotyczyły głównie starań zakonu o otwar-

²² J. Brown, *Biblioteka pisarzy Assystencyi Polskiej Tow[arzystwa] Jez[usowego]*, Poznań 1862; J. Kochanowicz, *Początki piśmiennictwa jezuickiego w Polsce. Studium z historii kultury*, Wrocław 2012; *Piśmiennictwo zakonne w dobie staropolskiej*, red. M. Kuran, K. Kaczor-Scheitler, M. Kuran, Łódź 2013.

²³ J. Paszenda, *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 1–5, Kraków 1999–2013.

cie swoich Akademii w Poznaniu i Lwowie oraz sporu z pijarami o otwarcie ich szkół we Lwowie i Wilnie²⁴.

II. Pierwszy rozbiór (1772) i kasata zakonu (1773)

Po pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej w 1772 roku w granicach państwa polsko-litewskiego w 104 domach zakonnych znalazło się 1869 jezuitów – 901 ojców, 512 scholastyków (kleryków przygotowujących się do kapłaństwa), 456 braci zakonnych. W 46 miejscowościach ponad 400 jezuitów – nie uwzględniając personelu administracyjnego i pomocniczego – kontynuowało pracę nauczycielską i wychowawczą w szkołach i innych placówkach edukacyjno-wychowawczych – seminariach, konwiktach, bursach. Blisko w rok po pierwszym rozbiórze papież Klemens XIV, ulegając długotrwałym naciskom dworów burbońskich, podjął decyzję o skasowaniu Towarzystwa Jezusowego. Dnia 21 lipca 1773 roku podpisał rozwiązujące zakon breve *Dominus ac Redemptor*, zaś w osobnym dokumencie *Gravissimis ex causis* z 13 sierpnia tegoż roku określił szczegółowy sposób przeprowadzenia kasaty oraz ustanowił osobną komisję (*Congregatio de rebus extinctæ Societatis*) złożoną z pięciu kardynałów i dwóch prałatów mającą nadzorować przewidziane procedury. Zgodnie z rozporządzeniem wszyscy członkowie zakonu byli zwolnieni ze ślubów. Nowicjusze, scholastycy i bracia mieli opuścić domy zakonne i powrócić do swych rodzin, zaś ojcowie (kapłani) mogli przejść do kleru diecezjalnego lub wstąpić do innych zgromadzeń. Klemens XIV zastrzegł, aby dobra jezuickie zostały przekazane Kościołowi, jednak władze poszczególnych państw nie zgodziły się na takie rozwiązanie.

Papieskie postanowienie zostało promulgowane jezuitom w Rzymie 16 sierpnia 1773 roku, zaś dwa dni później przewodniczący komisji, kard. Andrea Corsini, przesłał wszystkim biskupom list nakazujący ogłoszenie i przeprowadzenie kasaty na terenach podległych ich jurysdykcji. W Warszawie nuncjusz Giuseppe Garampi przekazał breve w początkach września, jednak jego ogłoszenie było na prośbę biskupów odraczane ze względu na spory w sejmie delegacyjnym. Do-

²⁴ J. Tazbir, *Propaganda kontrreformacji wśród chłopów inflanckich (1582–1621)*, „Kwartalnik Historyczny” 1958, t. 65, s. 720–741; *Literatura antyjezuicka w Polsce 1578–1625. Antologia*, oprac. J. Tazbir, Warszawa 1963.

piero powołanie przez sejm instytucji mającej zastąpić jezuitów w ich pracy edukacyjnej i decyzja o przeznaczeniu majątków po skasowanym zakonie na fundusz szkolny umożliwiły biskupom zastosowanie przewidzianych procedur. Tak więc do połowy listopada 1773 roku kasata jezuitów w granicach Rzeczypospolitej została przeprowadzona. Część sekularyzowanych jezuitów otrzymała beneficja kościelne, część pozostała, aby uczyć w dawnych szkołach, klerycy wrócili do rodzin lub kontynuowali przygotowanie do kapłaństwa w seminariach diecezjalnych. Przy przejmowania majątków pojezuickich przez lustratorów dochodziło niestety do wielu nadużyć i zawłaszczeń dóbr ruchomych i kosztowności. Dobra ziemskie, z których czynsz miał zasilać kasę Komisji Edukacji Narodowej, były przez Komisje Rozdawnicze przekazywane w użytkowanie po zaniżonej wartości osobom spokrewnionym lub korumpującym. Ekonomiczną stabilizację przyniosło dopiero rozwiązanie komisji rozdawniczych w 1776 roku i przenieście ich kompetencji na KEN.

W latach 70. XVIII wieku działalność KEN była oparta całkowicie na materialnej i osobowej bazie skasowanego zakonu. Z przejętych przez KEN 44 pojezuickich placówek szkolnych w ciągu 13 lat osiem zostało zlikwidowanych – studium teologiczne w Krakowie (1773), kolegium w Toruniu (1786), kolegia z niepełną filozofią w Krasnymstawie (1780) i Słonimiu (1781), szkoły średnie niepełne w Poszawszu (1774), Żodziszkach (1779), Międzyrzeczu (1781) i Jurowicach (1783) – zaś 11 powierzono do prowadzenia innym zakonom: pijarom (w Drohiczyń, Łomży i Piotrkowie), bazylianom (w Barze, Ostrogu i Owczurze), benedyktynom (w Pułtusku), bożogrobcom (w Rawie), cystersom (w Wschowie), dominikanom (w Mereczu) i misjonarzom św. Wincentego à Paulo (w Iłku). W pozostałych 25 placówkach uczyło 308 byłych jezuitów. Co więcej, ponad 150 byłych jezuitów pełniło urzędy administracyjne wizytatorów, rektorów wydziałów szkolnych, prorektorów i prefektów szkół, 47 sprawowało funkcję kaznodziejów szkolnych, około 20 pracowało w samej komisji lub w jej agendach oświatowych a blisko 100 dawnych braci zakonnych przy obsłudze gospodarczej.

Praca byłych jezuitów jako nauczycieli w szkołach KEN przypadła na lata najtrudniejsze, kiedy wymagano nauczania „po nowemu”, ale nie było ani wystarczającej liczby podręczników, ani innych pomocy dydaktycznych niezbędnych do nauczania chociażby fizyki

czy geometrii. Kasata przyniosła dewastację i dezorganizację wielu pomocy szkolnych i środków dydaktycznych – bibliotek, gabinetów fizycznych i przyrodniczych²⁵.

Na ziemiach włączonych po pierwszym rozbiore do Austrii znalazło się dziewięć domów zakonnych należących do prowincji małopolskiej i pięć należących do prowincji wielkopolskiej wraz 193 jezuitami. 63 zakonników było zaangażowanych w bezpośrednią pracę edukacyjno-wychowawczą w pięciu kolegiach (Lwów, Jarosław, Przemyśl, Stanisławów i Krosno), w szkole średniej niepełnej w Samborze, w *Collegium Nobillium* we Lwowie, konwikcie szlacheckim w Krośnie oraz w sześciu bursach muzycznych. Po kasacie przeprowadzonej na przełomie września i października 1773 roku władze austriackie przejęły kontrolę nad sześcioma placówkami szkolnymi, które w 1774 roku zostały otwarte jako gimnazja rządowe, ale pod kierunkiem dawnych nauczycieli. Gimnazja kontynuowały swoją dotychczasową działalność humanistycznych szkół łacińskich bez większych zmian mniej więcej do 1780 roku, kiedy to zostały obsadzone przez nauczycieli świeckich i zgermanizowane.

Część byłych jezuitów niezwiązana z nauczaniem otrzymała prebendy, probostwa lub kapelanie w diecezjach przemyskiej i lwowskiej. Na objęcie tych beneficjów nie mieli jednak szans byli bracia zakonni oraz kapłani zaawansowani wiekiem lub chorzy. Dla tej grupy rząd austriacki,

²⁵ S. Załęski, *Historia zniesienia zakonu jezuitów i jego zachowanie na Białej Rusi*, t. 1–2, Lwów 1874–1875; J. Poplatek, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, uzupełnił L. Grzebień, przygotował do druku J. Paszenda, Kraków 1973; B. Natoński, *Jezuici a Komisja Edukacji Narodowej*, „Roczniki Humanistyczne” 1977, t. 25, z. 2, s. 65–98; toż w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 210–240; B. Wolska, *Polityczne aspekty kasaty zakonu jezuitów w poezji czasów sejmu delegacyjnego. Wyniki kasaty w świetle tej poezji*, „Prace Polonistyczne” 1982, t. 38, s. 5–32; J. Flaga, *Losy jezuitów polskich po kasacie zakonu w 1773 roku*, w: *Grzegorz Piramowicz i jego epoka*, red. K.A. Boreczek, A.A. Witusik, Kurów 2001, s. 29–61; J. Flaga, *Le sort des Jésuites Polonais après la suppression de l'ordre en 1773*, „Revue d'Histoire Ecclésiastique” 2002, t. 97, nr 3–4, s. 892–908; A. Demkowicz, *Stan badań nad kasatą jezuitów w Polsce*, „Prace Humanistyczne” 2004, nr 31, s. 155–174; A. Królikowska, *Nauczyciele eksjezuici w pracach i szkołach KEN*, w: *Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, R. Ślęczka, Kraków 2014, s. 146–156; B. Topij-Stempińska, *Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej w polskiej historiografii XX wieku i początkach XXI wieku*, w: *Tamże*, s. 409–418.

który przejął wszystkie dobra pojezuickie, wyznaczył bardzo skromną pensję emerytalną. W ciągu dziewięciu lat liczebność pobierających to świadczenie zmniejszyła się o połowę – z ponad 100 do 53 osób.

Pod zabór pruski trafiło pięć domów prowincji litewskiej i siedem domów prowincji wielkopolskiej z blisko 140 zakonnikami. 43 jezuitów uczyło w trzech kolegiach (Braniewo, Gdańsk-Stare Szkoty, Reszel), w sześciu szkołach średnich niepełnych (Bydgoszcz, Chojnice, Grudziądz, Królewiec, Malbork i Wałcz), seminarium papieskim i seminarium diecezjalnym oraz bursach muzycznych. Placówki były rozmieszczone na terenie pięciu diecezji (warmińskiej, chełmińskiej, kujawskiej, poznańskiej i gnieźnieńskiej), których ordynariusze zgodnie z wytycznymi papieskiego dokumentu kasacyjnego byli jego egzekutorami. Król Fryderyk II zabronił jednak biskupom ogłaszania breve w swoim państwie, wymuszając tym samym kontynuowanie przez jezuitów ich dawnej działalności. Zarządzenie królewskie, oprócz domów prowincji litewskiej i wielkopolskiej, dotyczyło również zakonnej prowincji śląskiej. Po blisko dwu i pół roku dyplomatycznych nacisków ze strony nuncjusza i biskupów król zgodził się na ogłoszenie kasaty zakonu w domach prowincji śląskiej w styczniu 1776 roku, tworząc jednocześnie z byłych jezuitów nową instytucję pod nazwą *Institutum Litterarium Regium* (Królewski Instytut Szkolny), której zadaniem było kontynuowanie dotychczasowej pracy oświatowej jezuitów. Cztery lata później ten sam model zastosowano wobec pozostałych placówek jezuickich położonych w Prusach Królewskich i na Warmii.

Od maja do lipca 1780 roku delegaci biskupi promulgowali breve kasacyjne w poszczególnych domach, zaś urzędnicy królewscy gwarantowali byłym już jezuitom dalszą pracę w szkołach i przy kościołach, ale w ramach Królewskiego Instytutu Szkolnego. Z nominacji Fryderyka II dyrektorem instytutu został dotychczasowy regens seminarium papieskiego w Braniewie Piotr Laschki. Dobra pojezuickie zostały w całości przejęte przez władze pruskie, które wypłacały uposażenie członkom instytutu pracującym w dawnych szkołach jezuickich przekształconych w państwowe gimnazja. Po 20 latach działalności instytut został przez króla Fryderyka Wilhelma III zlikwidowany.

W granicach carskiej Rosji po pierwszym rozbiórce Rzeczypospolitej pozostawało 201 jezuitów – 97 ojców, 49 kleryków i 55 braci zakonnych – rozmieszczonych w 18 domach. Do prowincji mazowieckiej

należały kolegia w Połocku, Witebsku i Orszy, rezydencje w Mohylewie i Mścisławiu oraz stacje misyjne w Łozowicy, Rasnej i Faszczowie. Prowincjałowi litewskiemu rezydującemu w Wilnie podlegało natomiast kolegium w Dyneburgu (obecnie łot. Daugavpils) wraz z dziewięcioma stacjami misyjnymi w Aulu, Dagdzie, Indrycy, Kownacie, Liksnej, Prelach, Puszy, Uźwałdzie i Warklanach. Łącznie jezuita prowadzili dwie szkoły z kursami filozoficzno-teologicznymi, cztery szkoły średnie, jeden konwikt i sześć burs muzycznych.

Po śmierci w październiku 1772 roku przełożonego prowincji mazowieckiej Szymona Paszkowicza jego następcą w randze wiceprowincjała został rektor kolegium warszawskiego Kazimierz Sobolewski. Nie mając możliwości sprawowania bezpośredniej władzy prowincjałskiej nad placówkami położonymi „za kordonem”, listem z 25 października 1773 roku przekazał ją rektorowi kolegium w Połocku Stanisławowi Czerniewiczowi. Tymczasem, podobnie jak to miało miejsce w Prusach, caryca Katarzyna II nie pozwoliła na promulgowanie papieskiego dokumentu, zaś ordynariusze diecezji wileńskiej i inflanckiej polecieli zakonnikom trwać przy swoich obowiązkach w oczekiwaniu na dalsze instrukcje, licząc zapewne na zmianę stanowiska carycy. Napływające z Rzeczypospolitej echa katasaty i niepewność położenia w Rosji sprawiła, że do grudnia 1773 roku zakon opuściło z własnej inicjatywy 26 członków. Pomimo tak poważnego uszczuplenia sił, nie zrezygnowano jednak z nauczania w szkołach i posług duszpasterskich w kościołach. Zachowując *status quo ante* i kontynuując dotychczasowe formy apostolatu, jezuita w Rosji stali się zaczątkiem odrodzenia zakonu²⁶.

Ponad 200 lat funkcjonowania jezuitów w granicach państwa polskiego, mimo okresowych trudności związanych głównie z wojnami Rzeczypospolitej, było okresem stałego rozwoju strukturalno-organizacyjnego, szczególnie dynamicznego w pierwszym półwieczu jego istnienia. Zaangażowanie zakonu w nauczanie i organizowanie placówek szkolnych pozwoliło w tym czasie stworzyć zwartą sieć bezpłatnych szkół humanistycznych, działających na podstawie jezuickiego *Ratio*

²⁶ M. Loret, *Kasata zakonu OO. Jezuitów w pierwszym zaborze pruskim*, „Biblioteka Warszawska” 1909, t. 276, s. 145–155; H. Hoffmann, *Friedrich II. von Preußen und die Aufhebung der Gesellschaft Jesu*, Roma 1969; M. Inglot, *La Compagnia di Gesù nell’Impero Russo (1772–1820) e la sua parte nella restaurazione generale della Compagnia*, Roma 1997.

studiorum. Tym samym szkoły prowadzone przez jezuitów pełniły de facto rolę publicznego systemu szkolnego Rzeczypospolitej, zanim system taki powołany został przez władze państwowe po skasowaniu zakonu. I chociaż prace edukacyjno-oświatowe zakon łączył z różnymi formami pracy duszpasterskiej, to od byłych jezuitów, a także od tych, którzy nimi być nie przestali, oczekiwano przede wszystkim czynnego udziału w nauczaniu i wychowaniu społeczeństwa.

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

„*Examina novitiorum*” (Egzaminy nowicjuszków) jezuitów z Braniewa z lat 1569–1574, oprac. J. Łukaszewska-Haberkowa, (Studia i Materiały do Dziejów Jezuitów Polskich, 21), Akademia Ignatianum – Wydawnictwo WAM, Kraków 2012.

Inglot M., Grzebień L., *Uczniowie – Sodalisi Gimnazjum Jezuitów w Brunsberdze (Braniewie), 1579–1623*, (Studia i Materiały do Dziejów Jezuitów Polskich, 1), Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego – Wydawnictwo WAM, Kraków 1998.

Literatura antyjezuicka w Polsce 1578–1625. Antologia, oprac. J. Tazbir, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1963.

Lühr G., *Die Matrikel des Päpstlichen Seminars zu Braunsberg, 1578–1798*, (Monumenta Historiae Warmiensis, 11), B. Meyer, Königsberg 1925–1926.

Ratio atque institutio studiorum SJ, czyli Ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599), oprac. K. Bartnicka, T. Bieńkowski, (Archiwum Dziejów Oświaty, 13), Wydawnictwo Naukowe Ateneum, Warszawa 2000.

Rostowski S., *Lituanicarum Societatis Jesu historiarum libri Decem*, recognoscente Joanne Martinov, Parisiis – Bruxellis 1877.

Veress A., *Epistolae et acta jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Bathory (1571–1613)*, t. 1: 1571–1583, Budapest 1911, t. 2: 1575–1588, (Fontes Rerum Transylvanicarum, 1–2), Az Athenaeum Irodalmi, Budapest 1913.

[Wall T.], *Catalogus domorum Soc[ietatis] Jesu in Polonia, una cum eorum praediis ac possessionibus*, Ex Typographia Epherridum „Czas” Fr. Kulczycki & Soc., Kraków 1898.

Warszawski J., *Polonica z rzymskiego kodeksu nowicjuszy Tow[arzystwa] Jezusowego (1565–1586)*, [b.w.], Roma 1955.

Warszawski J., *Unicus universae Soc[ietatis] Jesu vocationum liber autobiographicus Poloniae provinciae proprius (1574–1580)*, [b.w.], Roma 1966.

Wielewicki J., *Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u Św. Barbary w Krakowie*, t. 1: Od r. 1579 do r. 1599 (włącznie), Akademia Umiejętności, Kraków 1881, t. 2: Od r. 1600 do r. 1608 (włącznie), Akademia Umiejętności, Kraków 1889, t. 3: Od r. 1609 do r. 1619

(włącznie), Akademia Umiejętności, Kraków 1889, t. 4: *Od r. 1620 do r. 1629 (włącznie)*, Akademia Umiejętności, Kraków 1889, t. 5: *1630–1639*, Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego – Wydawnictwo WAM, Kraków 1999.

Opracowania:

Axer J., *Notes on the early Jesuit Theatre in Poland*, w: *Theatrum Europaeum. Festschrift für Elida Maria Szarota*, W. Fink, München 1982, s. 109–113.

Bednarski S., *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1933, [reprint, Kraków 2003].

Bednarz M., *Jezuici a religijność polska (1564–1964)*, „*Nasza Przeszłość*” 1964, t. 20, s. 149–224.

Bieńkowski T., *Teatr w systemie edukacyjnym szkół jezuickich w Polsce. Wnioski do syntezy*, w: *Religie, edukacja, kultura. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi*, red. M. Surdacki, TN KUL, Lublin 2002, s. 407–411.

Bieś A.P., *Podstawowa bibliografia jezuickich bibliotek w Polsce*, w: *Librorum amatori. Księga pamiątkowa ofiarowana ks. Czesławowi Michalunio SJ*, red. A.P. Bieś, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, Kraków 2004, s. 193–200.

Bieś A.P., *Szkolnictwo jezuickie we Wrocławiu*, w: *Wrocławskie szkoły. Historia i architektura*, red. M. Zwierz, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław 2004, s. 43–56; toż w języku niem.: *Jesuitenschulen in Breslau*, w: *Breslauer Schulen. Geschichte und Architektur*, red. M. Zwierz, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław 2005, s. 35–48.

Bieś A.P., *Udział języków nowożytnych w kulturotwórczej działalności zakonu jezuitów w Europie Środkowej i Wschodniej od XVI do XVIII w.*, w: *W kręgu chrześcijańskich tradycji starego kontynentu*, red. M. Kosman, Wydawnictwo Naukowe INPiD, Poznań 2005, s. 45–56.

Bober A., Bednarz M., *Relatio de caedibus patrum ac fratrum S.I. in prov. Poloniae a P. Joanne Zuchowicz SJ collecta A.D. 1648–1665*, „*Archivum Historicum Societatis Iesu*” 1960, t. 29, s. 329–380.

Brown J., *Biblioteka pisarzy Assystencji Polskiej Tow[arzystwa] Jez[usowego]*, W komisie i czcionkami Ludwika Merzbacha, Poznań 1862.

Cieślak S., *Działalność społeczno-kulturalna jezuitów galicyjskich w stowarzyszeniach katolickich 1856–1914*, Akademia Ignatianum – Wydawnictwo WAM, Kraków 2013.

Demkowicz A., *Stan badań nad kasatą jezuitów w Polsce*, „*Prace Humanistyczne*” 2004, nr 31, s. 155–174.

Drażek C., *Bractwa Serca Jezusowego w dawnej Polsce*, „*Ruch Biblijny i Liturgiczny*” 1981, t. 34, s. 173–182.

Drzymała K., *Praca jezuitów polskich nad ludnością wiejską w pierwszym stuleciu osiedlenia się zakonu w Rzeczypospolitej*, „*Nasza Przeszłość*” 1964, t. 20, s. 51–75.

Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995, oprac. L. Grzebień przy współpracy zespołu jezuitów, Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego – Wydawnictwo WAM, Kraków 1996, [wyd. 2, Kraków 2004].

Flaga J., *Bractwa i sodalicje jezuickie w Polsce w 2 poł. XVIII w.*, „Summarium” 1974, t. 3, s. 144–148.

Flaga J., *Jezuickie misje ludowe w latach 1754–1773 w świetle liczb*, „Roczniki Humanistyczne” 1981, t. 29, nr 2, s. 173–198.

Flaga J., *Losy jezuitów polskich po kasacie zakonu w 1773 roku*, w: *Grzegorz Piramowicz i jego epoka*, red. K.A. Boreczek, A.A. Witusik, Kurowskie Towarzystwo Regionalne, Kurów 2001, s. 29–61.

Flaga J., *Le sort des Jésuites Polonais après la suppression de l'ordre en 1773*, „Revue d'Histoire Ecclésiastique” 2002, t. 97, nr 3–4, s. 892–908.

Górska L., *Pedagogia i pedagogika jezuicka – w poszukiwaniu inspiracji dla współczesnego wychowania*, w: *Z dziejów oświaty polskiej. Księga jubileuszowa dedykowana profesor Danucie Koźmian*, red. I. Kość, E. Magiera, Wydawnictwo Naukowe USz, Szczecin 2007, s. 317–331.

Grzebień L., *The Circumstances of Partition of the Polish Province and the Origin of the Lithuania Province*, w: *Jėzuitai Lietuvoje (1608–2008), gyvenimas, veikla, paveldas. Jesuits in Lithuania (1608–2008): Life, Work, Heritage*, red. N. Markauskaitė, Lietuvos Nacionalinis Muziejus, Vilnius 2012, s. 19–26.

Grzebień L., *Historiografia jezuickiego wychowania w środkowej i wschodniej Europie*, w: *Ratio studiorum 400. The Past, Present, and Future of a Four Hundred Year Tradition of Jesuit Education. The International Conference organized by Centre for Culture and Dialogue, Cracow 22 November 1999*, Wydawnictwo WAM – Centrum Kultury i Dialogu, Kraków 2006, s. 107–124.

Grzebień L., *Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, wyd. 2 uzupeł., (Klasycy Jezuickiej Historiografii, 5), Akademia Ignatianum – Wydawnictwo WAM, Kraków 2013.

Grzebień L., *Polscy penitencjarze w Loreto*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1989, t. 27, nr 1, s. 247–256.

Hoffmann H., *Friedrich II. von Preußen und die Aufhebung der Gesellschaft Jesu*, Institutum Historicum S.I., Roma 1969.

Inglot M., *La Compagnia di Gesù nell'Impero Russo (1772–1820) e la sua parte nella restaurazione generale della Compagnia*, (Miscellanea Historiae Pontificiae, 63), Pontificia Università Gregoriana, Roma 1997.

Inglot M., *Katecheza w misjach ludowych jezuitów białoruskich*, w: *Docere et educare. Książka dedykowana Księdzu Profesorowi Władysławowi Kubikowi SJ*, red. J. Mółka, G. Łuszczak, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, Kraków 2008, s. 435–459.

Kaczorowski R., *Edukacja muzyczna w szkołach jezuickich na Warmii*, „Studia Elbląskie” 2003, t. 5, s. 105–119.

Kadulski I., *Komedia w polskim teatrze jezuickim XVIII wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1993.

Kadulski I., *Pedagogika uśmiechnięta. Szkolne komedie Franciszka Bohomolca SJ wobec zadań epoki oświecenia*, w: *Pamięć wieków kształtuje potomność. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi z okazji 70. urodzin*, red. A.P. Bieś, B. Topij-

-Stempińska, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, Kraków 2010, s. 239–246.

Kadulski I., *Problemy teatru jezuickiego połowy XVIII wieku*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Prace Historycznoliterackie” 1972, nr 1, s. 25–51.

Kochanowicz J., *Jezuickie bursy muzyczne w Polsce i na Litwie w XVII i XVIII wieku*, t. 1: *Geneza, organizacja i działalność jezuickich burs muzycznych*, (Studia i Materiały do Dziejów Jezuitów Polskich, 7), Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, Kraków 2002.

Kochanowicz J., *Jezuickie bursy muzyczne w Polsce i na Litwie w XVII i XVIII wieku*, t. 2: *Przepisy dotyczące jezuickich burs muzycznych*, (Studia i Materiały do Dziejów Jezuitów Polskich, 8), Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, Kraków 2002.

Kochanowicz J., *Początki piśmiennictwa jezuickiego w Polsce. Studium z historii kultury*, Wydawnictwo Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław 2012.

Kochanowicz J., *Wychowanie w szkołach jezuickich okresu staropolskiego*, w: *Pedagogika ignacjańska. Historia, teoria, praktyka*, red. A. Królikowska, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, Kraków 2010, s. 205–237.

Korewa J., *Sprowadzenie jezuitów do Polski*, „Nasza Przeszłość” 1964, t. 20, s. 13–49.

Kot S., *Historia wychowania*, wyd. 2 zm., Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, Lwów 1934.

Królikowska A., *Nauczyciele eksjezuici w pracach i szkołach KEN*, w: *Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, R. Ślęczka, (Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej, 3), Wydawnictwo Wydziału Pedagogicznego UP, Kraków 2014, s. 146–156.

Krzepkowska A., *Jezuici na tle przemian politycznych, społecznych, religijnych i kulturalnych na Litwie i Żmudzi w końcu XVI-go i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Saeculum Christianum” 2005, t. 12, nr 2, s. 63–81.

Kuźmina D., *Wazowie wobec Towarzystwa Jezusowego*, „Przegląd Humanistyczny” 2007, nr 2 (401), s. 115–122.

Lewański J., *Rola teatru Kolegium i Akademii SJ na Ziemi Wileńskiej*, w: *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, t. 3, red. E. Feliksiak, (Biblioteka Pamięci i Myśli, 3), Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza, Białystok 1992, s. 9–44.

Loret M., *Kasata zakonu OO. Jezuitów w pierwszym zaborze pruskim*, „Biblioteka Warszawska” 1909, t. 276, s. 145–155.

Łuszczak G., *Naukowe i duszpasterskie drogi polskich jezuitów w Rzymie*, (Biblioteka Pedagogiki Religijnej, 15), Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, Kraków 2009.

Mokrzecki L., *Uwagi o działalności gimnazjów akademickich i kolegiów jezuickich w Prusach Królewskich XVI–XVIII w. (Głos w dyskusji)*, w: *Jezuici a kultura polska*, red. L. Grzebień, S. Obirek, Wydawnictwo WAM, Kraków 1993, s. 260–268.

Morawski K.M., *350 lat pracy duchowej sodalicii w świecie, a w szczególności w Polsce*, „Przegląd Powszechny” 1935, t. 205, s. 331–340.

Natoński B., *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna w XVII i XVIII wieku. Nauczanie i piśmiennictwo* w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 1, red. M. Rechowicz, TN KUL, Lublin 1975, s. 87–219; toż w osob. odb. (*Klasycy Jezuickiej Historiografii*, 2), Wydawnictwo WAM, Kraków 2003.

Natoński B., *Jezuici a Komisja Edukacji Narodowej*, „Roczniki Humanistyczne” 1977, t. 25, z. 2, s. 65–98; toż w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Wydawnictwo WAM, Kraków 1994, s. 210–240.

Natoński B., *Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego w Polsce, 1564–1580*, w: J. Brodrick, *Powstanie i rozwój Towarzystwa Jezusowego*, t. 1: *Początki Towarzystwa Jezusowego*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1969, s. 414–476.

Natoński B., *Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji*, w: *Wiek XVII – Kontrreformacja – Barok. Prace z historii kultury*, red. J. Pelc, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1970, s. 309–337; toż w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Wydawnictwo WAM, Kraków 1994, s. 34–62.

Nowak E., *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce, 968–1931*, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1932.

Obirek S., *Jezuici na dworach Batorego i Wazów*, Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Kraków 1996.

Obirek S., *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564–1668. Działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna*, Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Kraków 1996.

Obirek S., *Jesuits in Poland and Eastern Europe*, w: *The Cambridge Companion to the Jesuits*, red. Th. Worcester, Cambridge 2008, s. 136–150.

Obłak J., *O początkach kolegium jezuickiego i Seminarium Duchownego w Braniewie*, „Studia Warmińskie” 1968, t. 5, s. 5–41.

Okoń J., *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku*, (Studia Staropolskie, 26), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1970.

Okoń J., *Na scenach jezuickich w dawnej Polsce (rodzimość i europejskość)*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2006.

Paszenda J., *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 1, Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego – Wydawnictwo WAM, Kraków 1999; t. 2, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, Kraków 2000; t. 3, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, Kraków 2006; t. 4, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, Kraków 2010; t. 5, red. A. Betlej, L. Grzebień, Akademia Ignatianum – Wydawnictwo WAM, Kraków 2013.

Piechnik L., *Akademie i uczelnie jezuickie*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. Rechowicz, t. 2, cz. 2, TN KUL, Lublin 1975, s. 51–101.

Piechnik L., *Działalność jezuitów polskich na polu szkolnictwa (1565–1773)*, w: *Jezuici a kultura polska*, red. L. Grzebień, S. Obirek, Wydawnictwo WAM, Kraków 1993, s. 243–259.

Piechnik L., *Gimnazjum w Braniewie w XVI w. Studium o początkach szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, „Nasza Przeszłość” 1958, t. 7, s. 5–72.

- Piechnik L., *Jezuickie Collegium Nobilium w Warszawie (1752–1777)*, „Nasza Przeszłość” 1971, t. 35, s. 115–152; toż w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Wydawnictwo WAM, Kraków 1994, s. 151–182.
- Piechnik L., *Konwikt szlachecki w Braniewie (1565–1600)*, „Studia Warmińskie” 1968, t. 5, s. 89–110.
- Piechnik L., *Les séminaires diocésains à direction jésuite en Pologne, 1564–1773*, „Collectanea Theologica” 1976, t. 46, nr specjalny, s. 205–229.
- Piechnik L., *Model średniej szkoły jezuickiej w Polsce i na Litwie przed wydaniem „Ratio studiorum”*, „Nasza Przeszłość” 2000, t. 94, s. 299–332.
- Piechnik L., *Nowe elementy wniesione przez jezuitów do szkolnictwa polskiego w XVI wieku*, „Collectanea Theologica” 1976, t. 46, z. 1, s. 67–77; toż w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Wydawnictwo WAM, Kraków 1994, s. 25–33.
- Piechnik L., *Początki seminariów nauczycielskich w Polsce w wieku XVI*, „Nasza Przeszłość” 1959, t. 10, s. 159–175; toż w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Wydawnictwo WAM, Kraków 1994, s. 63–74.
- Piechnik L., *Powstanie i rozwój jezuickiej „Ratio studiorum” (1548-1599)*, (Studia i Materiały do Dziejów Jezuitów Polskich, 11), Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, Kraków 2003.
- Piechnik L., *Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 1977, t. 25, z. 2, s. 31–63; toż w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Wydawnictwo WAM, Kraków 1994, s. 183–209.
- Piechnik L., *Seminaria diecezjalne w Polsce prowadzone przez jezuitów od XVI do XVIII wieku*, (Studia i Materiały do Dziejów Jezuitów Polskich, 6), Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, Kraków 2001.
- Piśmiennictwo zakonne w dobie staropolskiej*, red. M. Kuran, K. Kaczor-Scheitler, M. Kuran, (Analecta Literackie i Językowe, 3), Wydawnictwo UŁ, Łódź 2013.
- Popłatek J., *Alumnat Papieski w Wilnie*, „Źródła Mocy” 1928, nr 4, s. 44–60; toż w osob. odb. Wilno 1928; toż w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Wydawnictwo WAM, Kraków 1994, s. 97–114.
- Popłatek J., *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, uzupełnił L. Grzebień, przygotował do druku J. Paszenda, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1973.
- Popłatek J., *Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1957.
- Popłatek J., *Zarys dziejów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1585–1773*, „Ateneum Wileńskie” 1930, nr 7, s. 170–228; toż w osob. odb., Wilno 1930.
- Puchowski K., *Collegia Nobilium Societatis Jesu: Education of the political élite in Poland 1746–1773*, w: *Educational Reform in National and International Perspectives: Past, Present and Future*, red. Cz. Majorek, E.V. Johannngmeier, (Prace Komisji Nauk Pedagogicznych, 21), Wydawnictwo Oddziału PAN w Krakowie, Kraków 2000, s. 261–272.
- Puchowski K., *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*, Wydawnictwo UG, Gdańsk 2007.

Puchowski K., *Kształcenie nauczycieli dla szkolnictwa jezuickiego w Polsce do 1773 r.*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Paedagogica et Psychologica” 1989, t. 22, s. 17–30.

Puchowski K., *Z dziejów jezuickiego Collegium Nobilium we Lwowie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego. Pedagogika, Historia Wychowania” 1992, nr 21, s. 97–102.

Sauvé J., G. Codina, J. Escalera, *Educación*, w: *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús. Biográfico-temático*, red. Ch.E. O’Neill, J.M. Domínguez, Institutum Historicum S.I., Universidad Pontificia Comillas, Roma – Madrid 2001, s. 1202–1214.

Schmitt L., *Synopsis historiae Societatis Iesu*, F. Pustet, Ratisbonae 1914.

Tazbir J., *Propaganda kontrreformacji wśród chłopów inflanckich (1582–1621)*, „Kwartalnik Historyczny” 1958, t. 65, s. 720–741.

Tołłoczko W., *Krótki zarys dziejów Towarzystwa Jezusowego na Litwie w w. XVI*, „Dwutygodnik Diecezjalny Wileński” 1912, t. 3, s. 217–220, 232–235, 263–265, 291–294.

Topij-Stempińska B., *Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej w polskiej historiografii XX wieku i początkach XXI wieku*, w: *Komisja Edukacji Narodowej. Kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, R. Ślęczka, (Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej, 3), Wydawnictwo Wydziału Pedagogicznego UP, Kraków 2014, s. 409–418.

Wolska B., *Polityczne aspekty kasaty zakonu jezuitów w poezji czasów sejmu delegacyjnego. Wyniki kasaty w świetle tej poezji*, „Prace Polonistyczne” 1982, t. 38, s. 5–32.

Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów, oprac. J. Paszenda, Wydawnictwo WAM, Kraków 1994.

Załęski S., *Historia zniesienia zakonu jezuitów i jego zachowanie na Białej Rusi*, t. 1–2, Nakł. Autora, Lwów 1874–1875.

Załęski S., *Jezuici w Polsce*, t. 1–5, Lwów – Kraków 1900–1906.

SUMMARY

STRESZCZENIE

The 450-year of presence of the Society of Jesus within the Polish borders induces us to take a holistic and comprehensive view and to present the history and activities of this religious community, the history of its institutional existence as well as developing pastoral and educational activities. Undoubtedly, over such a long period of service, it is necessary to distinguish periods allowing to notice and closely discuss changes taking place – the development or decline of the institution and its commitments. The basis of the proposed periodization of the Jesuits’ history on the Polish territory are the changes of the external conditions, mainly political, which made Jesuit monks adapt and retain their own identity (charism). These changes were independent of the community

Licząca już 450 lat obecność Towarzystwa Jezusowego w granicach państwa polskiego skłania do całościowego spojrzenia i przedstawienia dziejów oraz działalności tej wspólnoty zakonnej, zarówno historii jej instytucjonalnego trwania, jak i rozwijanej aktywności o charakterze duszpasterskim i edukacyjnym. W tak długim okresie funkcjonowania z całą pewnością należy wyodrębnić okresy pozwalające lepiej dostrzec i dokładniej omówić dokonujące się zmiany – rozwój lub regres instytucji i jej zaangażowań. Podstawą zaproponowanej periodyzacji dziejów jezuitów na

ziemiach polskich są niezależne od samej wspólnoty zmiany warunków zewnętrznych, głównie politycznych, zmuszające zakonników do adaptacji a zarazem zachowania własnej tożsamości (charyzmatu). Pierwszy okres obejmuje rozwój w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1564–1773), następnie pierwszy rozbiór (1772) i papieską kasatę zakonu (1773), okres ograniczenia działalności do tzw. Ziemi Zabrzanych zaboru rosyjskiego (1773–1820), po czym okres galicyjski (1820–1918) związany z zaborem austriackim i częściowo pruskim, później okres piąty po odzyskaniu niepodległości (1918–1939), II wojnę światową (1939–1945) i jako ostatni etap funkcjonowanie po zakończeniu wojny. W prezentowanej obecnie części I artykułu szczegółowo omówione zostały dwa pierwsze okresy. Ponad dwustuletni okres staropolski charakteryzuje się dynamicznym rozwojem strukturalno-terytorialnym od podległej prowincji austriackiej wiceprowincji do czterech samodzielnych prowincji skupionych w asystencji polskiej. Bezpośrednio z rozwojem strukturalnym łączy się rozbudowa systemu jezuickich szkół humanistycznych oraz związanych z nim innych dzieł edukacyjno-oświatowych, jak np. seminaria duchowne, alumnaty papieskie, konwikty, kolegia szlacheckie czy bursy muzyczne. Ważnym wsparciem dla jezuickiej pracy dydaktyczno-wychowawczej w tym okresie były sodalicje mariańskie, teatr szkolny oraz możliwość publikowania w 11 własnych drukarniach. Prace pastoralne koncentrowały się przy własnych kościołach i kaplicach. Odprawiano w nich Msze święte, nabożeństwa, głoszone kazania i nauki katechizmowe oraz słuchano spowiedzi. Jezuita ożywili zanikające bractwa kościelne, starając się nadać im formy bardziej praktyczne. Przykładem może być

itself. The first period covers the development within the borders of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1564–1773), then the first partition (1772) and the papal dissolution of the Order (1773), the period of activities restricted to the so-called Taken Lands (Polish: *Ziemia Zabrzana*) in the area of the Russian Partition (1773–1820). Then there is the Galician period (1820–1918) related to the Austrian Partition and, partly, to the Prussian Partition, then the fifth period after Poland regained independence (1918–1939), the Second World War (1939–1945) and as the last stage the service after the end of the war. In the presented first part of the article, the first two periods have been discussed in detail. The over 200-hundred Old Polish period is characterised by a dynamic structural and territorial development from the vice-province subordinate to the Austrian province to four self-governing provinces in the Polish assistance. The structural development is directly connected with the expansion of the system of the Jesuit schools of humanities as well as other associated educational activities like for example spiritual seminars, papal seminaries, papal monastery boarding schools, noblemen colleges and music dormitories. The Sodalties of Our Mary, school theatre and the possibility to publish in 11 own printing houses, all offered an important support for the Jesuit didactic and educational work in this period. Pastoral activities focused on their own churches and chapels where masses and services were celebrated, sermons were given, catechism was taught and confessions were heard. Jesuits revived declining religious communities by trying to make them adapt more practical forms. The Confraternity of Charity, founded by Piotr Skarga in Krakow, which then spread to other cities, may serve an example here. Furthermore, Jesuits held the positions of chaplains on royal courts and of bishops of noblemen and magnates, in hospitals and prisons, during military expeditions. They also conducted itinerant parish missions. Apart from the direct ministry associated with administering the sacraments, many Jesuits were involved in indirect pastoral influence by means of the printed word. The first partition of the Commonwealth (1772) and the papal dissolution of the Order (1773) caused the disorganisation of the extensive structures and serious transformations in the activities. Within the

borders of the Commonwealth, the personal and material base remained after the papal dissolution was brought into force and became the basis for the activities of the Commission of National Education. On the territory of the first Austrian Partition, the former Jesuit assets was confiscated by the government in Vienna and former monks-teachers since 1780 continued their work in the former schools transformed into state middle schools. Under the Prussian Partition, King Frederick II delayed the enforcement of the papal brief until 1780 and ordered Jesuits to maintain the educational institutions they ran and then after the dissolution of the Order, he transformed former Jesuits into an association *Institutum Litterarium Regium*. 18 religious houses with 201 Jesuits on the territory annexed to Russia were never formally and legally dissolved as Empress Catherine II did not allow to promulgate the papal decree. By maintaining *status quo* and continuing their previous forms of apostolate, Jesuits in Russia began the revival of the order.

ADRES DO KORESPONDENCJI:

dr Andrzej Paweł Bieś SJ
 Katedra Historii Oświaty i Wychowania
 Akademia Ignatianum w Krakowie
 ul. Kopernika 26
 31-501 Kraków
 e-mail: apbies@ignatianum.edu.pl

Bractwo Miłosierdzia założone przez Piotra Skargę w Krakowie a następnie rozpowszechnione w innych miastach. Ponadto jezuici pełnili obowiązki kapelanów na dworach monarchów i biskupów, magnackich i szlacheckich, w szpitalach i więzieniach, podczas wypraw wojennych; prowadzili także wędrowne misje ludowe. Poza duszpasterstwem bezpośrednim związanym z administrowaniem sakramentów wielu jezuitów było zaangażowanych w oddziaływanie pastoralne zapośredniczone przez słowo drukowane. Pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej (1772) i papieska kasa zakonu (1773) spowodowały dezorganizację rozległych struktur i poważne przeobrażenia w działalności. Pozostała osobowa i materialna baza po wprowadzeniu w życie papieskiej kasaty w granicach Rzeczypospolitej stała się podstawą dla działalności Komisji Edukacji Narodowej. Na terenach pierwszego zboru austriackiego majątek pojezuicki został przejęty przez rząd w Wiedniu a byli zakonnicy-nauczyciele do 1780 roku kontynuowali swoje prace w dawnych szkołach przekształconych w gimnazja państwowe. W zaborze pruskim król Fryderyk II zwlekał z ogłoszeniem kasacyjnego breve do 1780 roku, nakazując jezuitom utrzymanie prowadzonych dotąd instytucji szkolnych, a następnie wraz ze zniesieniem zakonu utworzył z byłych jezuitów stowarzyszenie *Institutum Litterarium Regium*. Natomiast 18 domów zakonnych z 201 jezuitami znajdującymi się na ziemiach włączonych do Rosji nie doczekało się nigdy formalno-prawnego zniesienia zakonu, gdyż caryca Katarzyna II nie pozwoliła na promulgowanie papieskiego dokumentu. Utrzymując *status quo* i kontynuując dotychczasowe formy apostolatu, jezuici w Rosji stali się początkiem odrodzenia zakonu.